

УДК 94: 327 (477)

Савенко Андрій Вікторович (1968 р. н.). У 1993 р. закінчив історичний факультет Донецького державного університету. Здобувач кафедри історії України Донецького національного університету. Галузь наукових інтересів – *Україна в планах іноземних держав напередодні та на початку Другої світової війни.*

ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЗГІДНО З КОНЦЕПЦІЄЮ АЛЬФРЕДА РОЗЕНБЕРГА

У статті здійснена спроба проаналізувати концепцію керівника Міністерства окупованих територій сходу А. Розенберга з перетворення України в залежну від фашистської Німеччини територію на фоні суперечностей серед фашистської верхівки. При цьому розглядалась можливість надання Україні маріонеткової державності з метою розколу і пограбування радянської держави. У статті використані раніше ненадруковані матеріали центральних архівів України.

В статье предпринята попытка проанализировать концепцию руководителя Министерства оккупированных территорий востока А. Розенберга по преобразованию Украины в зависимую от фашистской Германии территорию на фоне противоречий в фашистской верхушке. При этом рассматривалась возможность предоставления Украине марионеточной государственности с целью раскола и ослабления советского государства. В статье использовались ранее не опубликованные материалы центральных архивов Украины.

An attempt to analyzed conception of leader of Ministry of the occupied territories of east the A. Rosenberg on transformation of Ukraine to territory dependency upon fascist Germany on background contradictions in a fascist apex is undertaken in the article. Possibility of grant to Ukraine of the puppet state system with the target of dissidence and weakening of the soviet state was thus examined. Materials of central archives of Ukraine were used in the article and are not before published.

Актуальність запропонованої проблеми викликана сучасним процесом змагання найвпливовіших держав світу за сфери впливу, яке привело до кардинальної зміни політичної карти Європи, де протягом останніх десятиліть з'явилися нові держави на руїнах старих, наприклад, розпад колишньої Чехословаччини та, особливо, Югославії. Теперішнє протистояння США і Росії безпосередньо впливає на геополітичне становище України, яка входить до сфери інтересів зазначених світових лідерів. У цьому контексті важливим є аналіз історичних

уроків Другої світової війни, коли значення України та її людських і природних ресурсів було занадто великим. Слід зазначити, що в той час німецькі політики дивились на Україну як на майбутню колонію. А після створення Націонал-соціалістичної партії (НСДАП) фашистське керівництво приступило до розробки своїх експансіоністських планів відносно територій східної Європи.

Проблема взаємовідносин УРСР та провідних європейських держав висвітлювалася фахівцями з різних боків. Певні події, які стосувалися статусу

та ролі України у повоєнні часи, радянською історіографією були відчутно фальсифіковані. Тому без безпосереднього аналізу першоджерел, що містяться у фондах державних архівів та тих, що були вже опубліковані раніше, важко вирізнити об'єктивний, реальний стан подій. З інтересом висвітлювали плани та дії щодо українських земель в контексті радянсько-німецьких стосунків зарубіжні дослідники, у т.ч. історики діаспори. Досить сказати, що лише до 1970-х років ними було опубліковано більше 100 тис. робіт з цієї проблеми. Ці дослідники описували ситуацію тих років на основі західних джерел, які є менш заагнжованими [1].

Отже, предметом вивчення даної статті є самі плани А. Розенберга стосовно Української РСР, а об'єктом – їх втілення в життя у межах зазначених хронологічних рамок.

Метою роботи є безпосереднє вивчення поглядів та планів німецького фашистського керівництва стосовно українських земель та населення.

Одним з найбільш видатних теоретиків фашистського гегемонізму був виходець з прибалтійських німців Альфред Розенберг, найближчий соратник Гітлера та один із засновників НСДАП. Він очолював спеціальну службу, створену при націонал-соціалістичній партії – Бюро зовнішньої політики (АПА), яке постійно проводило вивчення політичної ситуації в Німеччині та інших країнах Європи з метою складання рекомендацій для подальшого вироблення політичних кроків фашистського керівництва.

Так, до основи своєї концепції експансіоністської зовнішньополітичної діяльності фашистського керівництва Розенберг поставив сформульовану ним у книжці “Толовні засади німецької зовнішньої політики” (1927 р.) ідею “народного імперіалізму”, який він протиставив капіталістичному і комуністичному імперіалізму. На протиположності експлуатації одного народу іншим, або спробам асиміляції народів у расовому та культурному сенсі, він відстоює право сильнішого народу, до якого відноситься Німеччина з її населенням. У цьому контексті передбачалася територіальна експансія за рахунок слабших народів, захоплення їхніх територій для чисто расових селянських поселень. Таким чином, концепція Розенберга органічно розвивала і доповнювала висновок Гітлера з роботи “Майн кампф” про те, що Східна Європа “становить собою природний німецький “життєвий простір” (лібенсраум). Виходячи зі своєї концепції, Розенберг поділив народи на органічних союзників і органічних ворогів Німеччини, до останніх він відніс Росію і Польщу. В той же час, він, на відміну від Гітлера, приділяє велику увагу українському народу як органічному союзнику Німеччини і вважає за необхідне створення незалежної української держави при підтримці Німеччини, яка могла б стати “точкою опертя німецької східноєвропейської політики” [2]. Розенберг постійно наголошував на необхідності використання націоналістичних течій Східної Європи як важливої

психологічної зброї в реалізації експансіоністських завдань зовнішньої політики Німеччини. З цією метою ним особисто, а також співробітниками Східної секції АПА НСДАП під керівництвом доктора Лейббрандта підтримувались тісні контакти з різними групами української націоналістичної еміграції в Німеччині (такими як ОУН, УНДО і профашистська УНАКОР полковника Остряниці). Проте Гітлер притримувався іншої думки і в своїй неопублікованій “Другій книзі” підкреслював, що важливішим є “дипломатичне маніпулювання існуючими державами у спробі створення дороги на Схід, ніж покладатися на поневолені народи” [3]. Як засвідчують факти, фашистська верхівка обмірковувала найвагоміші докази політично-пропагандистської підготовки нападу на Польщу.

Ідеальним вони вважали такий варіант, коли конфлікт із Польщею не буде відверто викликаний Німеччиною. Саме ці міркування і спричинили посилені інтерес німців до “української карти”. Це підтверджує і довірча розмова відповідального працівника Міністерства закордонних справ Німеччини П. Клейста з німецьким журналістом 2 травня 1930 р. Йшлося про те, щоб зусиллями українських угруповань підготувати масовий виступ проти польської влади. “Не треба піддавати спеціальній обробці українські керівні кола, – наголошував П. Клейст, – бо останні події (мається на увазі передача німцями Закарпаття Угорщині. – Авт.) аж ніяк не похитнули їх відданості Берлінові. Здійснивши таку підготовку, ми змогли б потім дати Польській Україні сигнал до повстання. Із Словаччини та Карпатської України ми направили б одразу великі партії зброї та боеприпасів, а також відрядили б добре навчені військовій справі загони січовиків” [4]. Між Берліном і Львовом було встановлено тісний безпосередній контакт. Вогнище пожежі в українських районах дало б Німеччині привід для воєнного втручання у великих масштабах.

Щоправда, у випадку німецько-польського конфлікту “українське питання”, з огляду на його специфіку, не обмежилось б відносинами між двома країнами, а неминуче набуло б ширшого міжнародного масштабу. Це сталося б тому, що при успішній реалізації намірів гітлерівців проти Польщі загроза нависла б над країнами Південно-Східної Європи, Прибалтикою і Радянським Союзом. Володіння Західною Україною давало б Німеччині змогу мати вигідний стратегічний плацдарм, а водночас і засіб постійного тиску на СРСР. Безумовно, такий розвиток подій не міг влаштувати Радянський Союз, і це дуже добре розуміли керівні кола Третього Рейху. Автори плану “Вайс”, враховуючи насамперед сильні антирадянські упередження польського керівництва, вважали наймовірним виступ СРСР на боці Польщі. Водночас доводилося зважати на можливість рішучої протидії Радянського Союзу спробам нацизму захопити Західну Україну. Усвідомлення цієї обставини викликало серйозні сумніви стосовно

плану організації повстання у краю. Отже, Західна Україна ставала одним із ключових пунктів, у яких під час підготовки гітлерівської агресії проти Польщі безпосередньо зіткнулися геополітичні інтереси Німеччини та Радянського Союзу. Проте жодна зі сторін – ні фашистське керівництво, ні радянський уряд – не виявляли тоді прагнення до подальшого загострення відносин і доведення їх до стану війни.

А. Гітлер спрямував увагу до Заходу, розглядаючи війну з Польщею як прелюдію до агресії проти Франції та Англії. І лише після здійснення цих планів, згідно з його розрахунками, мала бути черга Радянського Союзу. У розмові зі швейцарським вченим В. Буркхардтом 11 серпня 1939 р. А. Гітлер так зобразив нацистську концепцію: “Усе, що я роблю, спрямоване проти Росії. Якщо Захід надто дурний і сліпий, щоб це досягнути, то я буду змушений порозумітися з росіянами, розбити Захід, а потім, після його розгрому, повернутися моїми об’єднаними силами проти Радянського Союзу. Мені потрібна Україна, щоб ми не голодували, як під час останньої війни” [5].

Отже, українські землі розглядалися у перспективі як одна з основних цілей завойовницької політики фашизму, а 1939 р. німецький уряд був зацікавлений у тому, щоб під час воєнних кампаній Третього Рейху проти Польщі та західних держав СРСР займав нейтральну позицію. Це дало б Німеччині змогу уникнути війни на два фронти. Треба було укласти німецько-радянську угоду із зафіксованими у ній відповідними зобов’язаннями Москви.

У той же час подальші кроки Розенберга показують, що ідею необхідності створення української держави він висував, виходячи лише з тактичних міркувань, маючи на увазі, перш за все, геополітичні інтереси Німеччини. Так, вже у директиві керованого ним Бюро зовнішньої політики НСДАП до начальника бюро преси Рейху Дресслера “Головна лінія німецько-польської політики” від 29 липня 1933 р. наголошується на необхідності “посилити польський апетит на Радянську Україну” з метою можливого обміну частини території східної Німеччини, які були захоплені Польщею після Першої світової війни, на Литву з портом Мемель і різні частини Радянської України [6]. В листі до Гітлера від 12 травня 1934 р. Розенберг пропонує разом з Англією підтримати можливу експансію Польщі “в бік Чорного моря” у випадку війни СРСР і Японії, мотивуючи тим, що “в рамках такого союзу можливо б було виторгувати деякі економічні компенсації для Німеччини, і знаходити підтримку фюрера” [7].

Напередодні початку війни Німеччини проти Польщі в 1939 р. А. Розенберг приділяв особливу увагу контактам фашистського керівництва з ОУН, наголошуючи на тому, що для виконання диверсійних завдань в Західній Україні можливе використання членів ОУН вермахтом. Але при цьому цей німецький діяч вважав, що для того, щоб підняти народ, ця організація є цілком

невідповідною. Проте виходячи з інтересів Німеччини, планів Гітлера щодо необхідності забезпечення німцям “життєвого простору” за рахунок східних слов’ян, Розенберг зробив відчутну ревізію своєї концепції щодо можливого створення незалежної української держави при підтримці Німеччини. Так, у травні 1939 р. у своєму щоденнику Розенберг писав: “Виходячи з історичної перспективи, народи (Східної Європи – авт.) мають лише наступний вибір: або бути знищеними Росією, або під німецькою опікою хоча і втратити можливість на збройні сили і право на власну зовнішню політику, при цьому, все ж, зберегти свою національну відмінність, свою екзистенцію і своє право на працю” [8].

У 1941 р., після провалу плану “бліцкригу” і ведення тривалих бойових дій проти СРСР, фашистське керівництво прийняло рішення про перетворення окупованої України на економічну колонію Рейху. Найбільш відверто про це заявив рейхскомісар України Еріх Кох: “Мова йде, перш за все, про те, щоб підняти і забезпечити для німецького військового господарства вельми великі джерела сировини та продовольчих продуктів України для того, щоб Німеччина і Європа були в змозі вести війну будь-якої тривалості” [9]. Спочатку Розенберг поділяв погляди Гітлера і Коха. Навіть у своїх вказівках щодо адміністративного управління рейхскомісаріатом “Україна” він підкреслює, що “перед ним стояло велике завдання: забезпечувати не тільки групу армій “Південь”, але німецьку батьківщину, яка все більше зростає у розмірах” [10].

За завданням А. Розенберга (якого було призначено 17 липня 1941 р. керівником спеціально створеного для упорядкування майбутніх колоній Імперського міністерства окупованих територій Сходу) його співробітником доктором Гуїллієнне було розроблено систему адміністративного самоврядування окупованою Україною на базі т. зв. історичного досвіду відношень колоній з метрополіями. Ця схема стала основою діяльності окупаційної адміністрації Коха з економічної експлуатації України і підготовки її для майбутньої колонізації німцями [11].

Головним завданням, яке намагався вирішити Розенберг на посаді рейхсміністра, була ліквідація постійної небезпеки з боку східних слов’ян під проводом Росії шляхом її розподілу і створення воєнно-політичної противаги у вигляді залежних від Німеччини формально самостійних держав. “У Європи немає інших можливостей позбутись віковичної небезпеки, окрім розподілу Росії... Мало відокремити від Росії кавказькі народи і Туркестан, необхідно також, щоб і слов’янські народності розвивались відокремлено як, різні держави”, – писав він у директиві установ Рейху від 12 квітня 1944 р. [12].

Найважливішу роль серед слов’янських країн повинна була грати Україна як найбільша політична сила, яку потрібно підтримувати всіма силами, як необхідну противагу прагненням Москви. Під

час втілення цих планів Розенберг сподівався використати давні контакти німецької військової розвідки і політичних установ з керівництвом українських націоналістичних організацій. З метою надання більшої ваги залежним від Німеччини українським територіям у разі її використання в якості противаги Росії у майбутньому, до рейхскомісаріату “Україна” було приєднано частину південних районів сучасної Білорусії з розвинутою деревообробною промисловістю. Проте після відокремлення від “України” Галичини зі Львовом (вони були включені до генерал-губернаторства Рейху в якості дистрикту) та Одеси з Буковиною (які приєднані до Румунії), а також скасування фашистами проголошеної 30 червня 1941 р. ОУН-Б Української держави у Львові та початку арештів і репресій проти членів ОУН, ці контакти було втрачено, а ОУН почало боротьбу проти німецьких загарбників.

Ця ситуація призвела до нового перегляду А. Розенбергом своїх планів щодо України. Він розумів, що в разі створення нової держави на території України під проводом керівників ОУН, вона вже не буде настільки залежною від Німеччини, як раніше, і тому в березні 1942 р. відмовив Е. Коху у питанні приєднання до рейхскомісаріату “Україна” частини територій рейхскомісаріату “Остланд” (райони Гомеля і Бреста. – Авт.). А. Розенберг наголошував на необхідності збереження рейхскомісаріату “Остланд” у якості території, яка в наступному повинна відійти до Рейху, і яку вже тепер необхідно зміцнювати в економічному і стратегічному відношенні. Він пропонував повернути до складу “Остланду” всі білоруські залізниці та лісопереробні підприємства, які були раніше передані рейхскомісаріату “Україна” німцями [13].

Внаслідок стійкої боротьби слов'янських народів проти фашизму, з метою переконання Гітлера і його оточення у можливості використання слов'ян в інтересах Німеччини, Розенберг у 1943 р. почав вивчення питання компромісу між інтересами фашистського режиму та слов'янських народів. За його завданням у травні 1943 р. теоретик фашистської расової теорії Фон дер Мильво-Шреден у своїй праці “Думки щодо структури Рейху на Сході” обґрунтував можливість реалізації головної мети Німеччини (“простір для розселення, джерела сировини та загальна безпека”) шляхом об'єднання Німеччини і народів східного простору в спільному Рейху (імперії). При цьому наголошувалось, що частини Рейху будуть лише формально рівноправними внаслідок відсутності розвитку інтелігенції в слов'янських країнах, а пізніше керівний прошарок слов'ян, який буде відібраний з представників “нордичної раси”, в подальшому спеціальною фашистською комісією буде вихована в спеціалізованих на території Німеччини “в інтересах Рейху” [14].

Разом з тим, одним з найбільш важливих завдань німецької східної політики для співробітників

міністерства А. Розенберга залишалось формування “грунтової децентралізації східного простору” – тобто перерозподілу німцями просторів Росії [15].

А. Розенберг продовжував завзято відстоювати цю ідею і після появи у керівництва СС на чолі з Г. Гітлером планів щодо створення спільного союзу фашистської Німеччини та антирадянських сил у Росії як запоруки перелому в ході війни. Розенберг намагався не допустити, зокрема, створення Російської визвольної армії під проводом Власова з числа військовополонених, продовжуючи переконувати Гітлера і його оточення в необхідності орієнтації на сприяння формуванню залежної від Німеччини української держави і союз із нею. Навесні 1944 р. він прагнув прийняття Гітлером “строкої заборони на будь-які заходи з метою об'єднання Росії, і незалежний розвиток окремих націй на її території під тотальним контролем німців” [16].

Після втрачання фашистами контролю над територіями України внаслідок наступу радянських військ, Розенберг усе ще сподівався на повернення впливу на нашої землі, і тому не припинив розробки планів у подальшому, більш успішному використанні українських територій в інтересах Німеччини. При цьому робити збирався це дещо іншими методами, ніж було за адміністрації Е. Коха. За дорученнями А. Розенберга від 30 березня 1944 р. та 26 червня 1944 р. аналітиками Міністерства докторами Гуїллеїне та Лабсом були підготовлені доповіді щодо можливої системи самоврядування України в разі її нової окупації фашистськими військами. Так, Гуїллеїне пропонував створити замість рейхскомісаріатів в Україні три адміністративних округа, при цьому характерними відзнаками яких була б присутність населення тієї народності, яка там переважала. Але метою було роз'єднання регіонів України, якими мали управляти безпосередньо з Берліна.

Згідно з цією концепцією, території України розділялися на “споконвічні українські землі”, до яких мали увійти Волинь, Рівненська, Вінницька (на північ від Південного Бугу), Кам'янець-Подільська, Київська, Житомирська, Полтавська, Кіровоградська, Дніпропетровська (на захід від Дніпра) області; “регіон зі змішаним населенням”, вугіллям та важкою промисловістю – Сталінська, Харківська та Ворошиловградська області; регіон з “достатньою кількістю населення німецької національності” – Крим з Ногайськими степами, Запорізька і Миколаївська області (на схід від Дніпра). За планом Гуїллеїне найбільш важливим для Німеччини був регіон Криму, який планувалося колонізувати і обладнати “як позицію кругової оборони” для забезпечення німецького панування [17].

План Гуїллеїне не був схвалений Розенбергом, тому що виключав важливий фактор боротьби українського народу проти фашизму. Тоді Лабсом було надано доповідь, згідно з якою пропонувалось включення України до складу європейських держав, введення українців “в європейську співдружність

народів” під протекторатом Німеччини. Підкреслювалось, що з числа українців можна створити добрий апарат керівництва на рівні районів, а у притягненні українців до співробітництва з правом рішення на вищих рівнях керівництва немає необхідності” з політичних причин. Лабс підкреслював, що Україна повинна відігравати головну роль в послабленні Росії, мати у якості населення українців за більшість, єдине регіональне керівництво, бути “резервуаром для постачання в Європу продуктів харчування та іншої сировини” [18].

Таким чином, виходячи з вищенаведеного, маємо зробити певні висновки. По-перше, українська “карта” була дуже цікавою для провідних європейських держав ще протягом 20-30-х років, а німецьке ідеологічне керівництво намагалось використати геополітичне становище України для експансіоністських планів щодо Західної Європи та Польщі.

По-друге, Розенберг вважав за важливе підтримувати певні стосунки з українським

націоналістичним рухом у контексті протиставлення його цілісності території Радянської держави. По-третє, геополітичне становище українських земель робило їх сферою інтересів як продуктово-сировинного приросту, при цьому Розенберг та Гітлер не збирались об’єднувати інфраструктуру України та Білорусії, маючи стосовно них дещо різні плани експлуатації. І по-четверте, навіть після звільнення земель УРСР від окупантів останні не припиняли розробок планів експлуатації України у майбутньому, сподіваючись на швидке повернення до наших територій. Таким чином, усі сусідні держави, починаючи від Радянського Союзу та Німеччини та закінчуючи різними європейськими державами прагнули використати геополітичний потенціал України для задоволення своїх політичних та економічних інтересів як напередодні, так і протягом Другої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.М. Литвин та ін. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Вища шк., 2002. – С. 365-369.
2. Геополітика: Україна в міжнародних відносинах // <http://www.vuzlib.net/mudrak/22-24.htm>.
3. Каменецький І. Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974 р. – С. 862-863.
4. Ліпкан А.Г. Українське питання в радянсько-польських стосунках 20-50-х років ХХ ст.: військово-історичний аспект. – Дис... канд. істор. наук.: 07.00.01. – К.: Київський національний університет культури і мистецтв, 2003 р. – 230 с.
5. Ветров І.Г. Економічна експансія “третього рейху” та промисловість України в роки Другої світової війни: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1999. – 226 с.
6. Геополітика: Україна в міжнародних відносинах [<http://www.vuzlib.net/mudrak/22-24.htm>].
7. Каменецький І. Вказ. праця. – С. 863-865.
8. Там само. – С. 868-870.
9. Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 749. – Арк. 150.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – КМФ. 8. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 8-9.
11. ЦДАВО України. – КМФ. 8. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 33, 58.
12. Там само. – Спр. 85. – Арк. 8-9.
13. Там само. – Спр. 12. – Арк. 42-43.
14. Там само. – Спр. 16. – Арк. 14.
15. Там само. – Спр. 101. – Арк. 24.
16. Там само. – Спр. 85. – Арк. 8.
17. Там само. – Спр. 101. – Арк. 27-29.
18. Там само. – Спр. 101. – Арк. 281, 284.